

НАУКА СКЛАДАННЯ ПРОПОВІДІ І «РУНО ОРОШЕННОЄ» ДИМИТРІЯ ТУПТАЛА

Анотація. У статті аналізується теорія української гомілетики, викладена в «Науці» Іоаннікія Галятовського, та її вплив на розвиток барокової проповіді. Предметом студії став твір Димитрія Туптала «Руно орошенное».

Ключові слова: бароко, проповідь, структура проповіді, риторика.

Аннотация. Иртуганова Т.Р. Наука сочинения проповеди и «Руно орошенное» Димитрия Туптала

В статье анализируется теория украинской гомилетики, изложенная в «Науке» Иоанникия Галятовского, и ее влияние на развитие проповеди барокко. Предметом исследования стало произведение Димитрия Туптала «Руно орошенное».

Ключевые слова: барокко, проповедь, структура проповеди, риторика.

Summary. Irtuganova T.R. Science (Nauka) of compiling a sermon and Dewy Fleece (Runo oroshennoye) by Dymytriy Tuptalo

In the article the theory of Ukrainian homiletics as given in Science (Nauka) by Ioannikiy Hal-yatovsky is analysed, and its influence on the development of baroque sermon. The subject matter of the research was the book Dewy Fleece (Runo oroshennoye) by Dymytriy Tuptalo.

Key words: baroque, sermon, sermon structure, rhetoric.

Останнім часом, коли літературознавці знову звертають увагу на особи літературних діячів епохи бароко, актуальності набуває вивчення особливостей риторик цього періоду, їх генези та впливу на подальший розвиток літератури.

Вивченню цього питання присвятили свої студії М. Сумцов [7], В. Крекотень [4], І. Шляпкін [10], М. Федотова [9], З. Куньч [5], Дж. Броджі-Беркофф [1], Ч. Гернас [11], М. Кучинська [12].

Українська православна ментальність, як і українська гомілетика, формувалася на фоні протистояння православ'я та католицизму. У цих умовах Іоаннікій Галятовський написав твір «Наука, альбо способ зложення казання», який було видано як додаток до збірки «Ключ розуміння» (1659). Ця гомілетика була надзвичайно популярна в середині та наприкінці XVII століття. Її двічі перевидували у Львові – у 1663 та 1665 рр., а також в Іверському та Олександрівському монастирях (переклади російською мовою).

По суті, це була перша ґрунтовна спроба систематизувати основні закони стилістики, риторики й гомілетики, яка фактично утвердила новий тип проповіді – тематичний (інша назва, за визначенням В. Крекотня, «латино-польській тип проповіді»), що визначався логічною стрункістю, системністю, планомірністю викладу, адаптацією польських риторик на тлі українських текстів [4, 149].

Проповіді, створені за цією схемою, були розраховані на використання новою генерацією православних священників, які в другій половині XVII століття мали протистояти інерелігійному впливові, піднімати авторитет духовництва серед своїх противників у полеміці. Важливо було, щоб казання могло зацікавити паству, розширити світогляд прихожан, настановити на добрі справи. Фактично, завданням проповідей була «як оборона, так і боротьба з потужним противником у світлі політичної кризи» [12, 18]. Як зазначає М. Кучинська,

ця література «виросла з духу реформаторських змін епохи ренесансу, завдяки діалогові культури руської з моделлю західної культури, в якій довелось їй функціонувати, і культури візантійської, на тлі якої вона брала свої початки» [12, 18]. До появи гомілетики Галятовського викладачі Могилянки використовували іноземні підручники, головним чином польські, які й вплинули на пізніший розвиток православної гомілетики.

Найвизначнішими представниками польської проповідницької барокової культури були Петро Скарга та його учень Фабіан Бірковський. Останній особисто підтримував контакти з європейським теоретиком нової риторики – Ліпсусом. Реформи проповіді були спричинені боротьбою з реформатськими течіями у Речі Посполитій, обороною католицизму, бо з новими поглядами на життя, що вкорінилися у суспільстві, треба було надати образам живості й реальності, а оповіді – цікавості. Відбувалося повернення до середньовічного проповідницького стилю й до середньовічних збірок оповідань-прикладів. У 1612 році вийшов підручник для укладачів проповідей єзуїта Симона Висоцького «Велике зеркало прикладів». То була польська версія «Magnum speculum exemplorum». Пізніше цією збіркою скористався Фабіан Бірковський [11, 179], творчістю якого (а також Петра Скарги) було й окреслено пізніші напрями розвитку барокового проповідництва у Польщі. На думку дослідника проповідей, що ховається під криптонімом Ф.Т., джерелами «Науки» Галятовського були праці Єремії Дрекселюса та проповіді Симона Старовольського [8, 123]. Цієї ж точки зору дотримується й М. Кучинська [12, 93].

Димитрій Туптало належав до так званої Чернігівської школи літераторів, яка й започаткувала новий тип проповіді.

За «Наукою», проповідь повинна складатися з трьох частин: ексордіуму, наративу та конклюдії (кожен із цих термінів автор пояснює і наводить їх

українські відповідники: початок, повість, закінчення) [5, 27].

У ексордіумі «казнодія приступ чинить до самої річі, которую має повідати і ознайомует людем пропозицію свою, постановленне умислу свого, що постановив і умислив на казанню мовити і показати, о чім хочет казанне міти» [3, 108]. У другій – «поведаєт юж казнодія тоє людем, що обіцяв показати». За розміром вона найбільша. Третя частина має назву конклюдія, кінець казання. Тут «казнодія припоминаєт тую реч, которую повідав у наррації і напоминаєт людей, жеби оні в такой ся речі кохали, если будет тая реч добрая; если зась злая, напоминаєт людей, жеби ся такой речі хранили» [3, 108].

У проповіді вживалися такі прийоми, як порівняння, метафора, алегорія. Поширеним було певне поставлення запитання, на яке казання повинно було дати курйозну відповідь, що мала б вразити слухачів своєю несподіваністю. Деякі проповіді можна було конструювати за схемами формальної логіки. Наявні логічні схеми наповнювалися потрібним проповідницьким змістом [5, 27].

Чи не найголовнішою вимогою до проповідника, за Іоаникієм Галятовським, була зрозумілість її потенційному читачеві. Автор подає українські назви латинських термінів. Велика роль приділяється словесному оформленню творів: тут можна побачити заклик до оживання несподіваних алегорій, ефективних протиставлень, поєднання несподіваних понять тощо.

Задля привернення уваги слухачів (у нашому випадку читачів) проповідник повинен розповідати цікаві історії, давати їм певні знання (новини, вісті, байки). Оповіді, які проповідники використовували, називалися прикладами (або за латинським зразком – *exempla*).

Положення, наведені у трактаті «Наука, альбо способ зложення казання» підкреслили остаточне оформлення в українській літературі стилю бароко, для якого були характерні складна емблематичність, тяжіння до різних контрастів, складна метафоричність, алегоризм, емблематичність, прагнення вразити читача пишним, барвистим стилем, риторичним оздобленням твору [6, 78].

Твір «Руно орошенное» Дмитрія Туптало також містить у собі риси барокової проповіді, бо писався він із врахуванням рекомендацій з «Науки» Галятовського.

По-перше, тут є в наявності три частини (виділити їх можна умовно):

1) ексордіум, або присвята Лазареві Барановичу та передмова до книжки. Тут формулюється тема проповіді – опис див Пречистої й Преблагословенної Діви Марії від її ікони в Іллінському монастирі у м. Чернігові. Уточнюється семантика назви збірки («Руно орошенное» – це і Пресвята Діва, і її чудотворний образ, і книжка, яку читач тримає у руках). Також Дмитрій Туптало окреслює тут мету та центральний образ твору [2, 2];

2) наррацією виступають 24 оповідання (кожне з них має назву «Роса») – 24 частини. Таку структуру має видання 1683 року. Перше видання цієї збірки оповідань-міраклів було зроблене 1677 року під назвою «Чуда Пресвятої і Преблагословенної Діви Марії». У пізнішій редакції 1702 року міститься 27 оповідань-міраклів;

3) конклюдія у цьому творі – молитва Матері Божій та розповідь про клірика Нивиринської церкви, яка й надихнула автора на таку структуру твору. Туптало згадує те, чому присвячена проповідь, і окреслює її морально-етичний аспект (творення добрих діл, вшанування Богородиці). Автор перелічує імена людей, які отримали зцілення завдяки іконі Іллінської Богоматері. Наприкінці твору сповіщується про хвалу Богові та Богородиці та робиться заклик людей сподіватися на допомогу Богородиці, прославляти її, опосередковано закликає боротися з лінню та смутком.

Усі три частини співвідносяться з єдиною темою твору, що відповідає правилам, наведеним у гомілетичі Галятовського. «Ексордіум найліпшое будет, кгда оноє з самої теми учиниш», – пише Іоаникіє Галятовський [3, 108]. Його рекомендації стосуються не лише форми, але й змісту частин: Дмитрій Туптало також дотримується цього правила і вже в ексордіумі, на початку книги, читач має можливість дізнатися тему твору, автор пояснює символіку назви книги та її основну мету.

Для книги характерний логічний виклад матеріалу («що обіцяв в пропозиції мовити, тоє в наррації мовив, і од речі не одступував» [3, 108]). У тексті широко представлені символи: сльози Пречистої Діви над грішниками символізують сльози Ісуса над померлим Лазарем. Прочитується тут також паралель між Старим та Новим заповідями: Ісус проливає сльози над Лазарем як троє друзів над Іовом. Сльози Матері Божої уподібнюються сльозам вдови з Наїна, яка оплакує померлого сина. Гріхи символізують смерть, сльози Марії – воскресіння. Кожна людина грішить, і ці гріхи змивають сльози Богоматері, які є символом очищення людства, спасіння, засобом подолання духовної кризи [2, 19].

Велику роль приділяє Галятовський моральному напучуванню читачів. Кожна проповідь повинна ставити собі за мету прикрасити духовне життя пастиви, настановити їх на добрі справи. Тому особливим завданням проповіді є хвалити позитивні вчинки людей, наприклад, покору, терпіння, небагатослівність, піст, молитву, духовну чистоту та засуджувати негативні сторони особистості: пиху, гнів, заздрість, пияцтво тощо. Йдучи за тим же принципом Дмитрій Туптало прославляє старця Анфіса, що своїми молитвами досягнув праведності життя [2, 23], ціломудреність золотих діл майстра з Олександрії Єгипетської [2, 42], віру, доброту та милосердя старця, віру царгородського чоловіка [2, 149], митника Петра, що внаслідок дивовижного випадку став милостивим [2, 177], праведність індійського царя Йоасафа [2, 188] тощо. Засуджує

тут він грабіжника [2, 90], срібллюбство ієрея Павла, яке призвело до найтяжчого за християнськими законами гріха – зради [2, 79].

Цілий підрозділ кожної частини автор відводить під повчання. Він закликає плакати про зроблене зло, бо «кал гріховны омыемъ, и радости вічнныя поплачи сподобимся» [2, 22], каятися у гріхах [2, 31], зберігати віру при молитві [2, 38], не піддаватися безумству гріха [2, 70], пияцтву та переїданню [2, 97], дотримуватися заповідей [2, 115], вшановувати Пресвяту Богородицю [2, 143], боротися з сімома смертними гріхами [2, 154] й подібне.

Гомілетика радить використовувати задля більшої зацікавленості читачів різноманітні приклади, *exempla* (характерні для середньовічних проповідей) з Біблії, з Писань Святих Отців, з різноманітних книжок навіть світського характеру або й взагалі з реального життя. Такі вставки зрозумілі й близькі читачам проповіді. Факти також краще запам'ятовуються й проповідь стає ефективнішою. Друга перевага: при цьому прихожани отримують деякі знання. У кінці трактату Іоаникій Галатовський пише: «Конецъ чинячи тоєї моєї праці, даю тобі таку раду. Читай книги і, що хороше вчиташ, нотуй собі і до свого казання аплікуй» [3, 132]. У «Руні орошенного» можна відзначити дотримання цього правила: є відомості з історії (оповідь про Ірода, царицю Феодору [2, 189], є пояснення про Якова Піємія – професора філософії з Руану та Свида – візантійського лексикографа X століття [2, 181], досить відомого на території України в XVII столітті). У прологах до частин відтворюються оповідання-міраклі про події, що відбулися по всій Європі.

Окрім цього, однією з найголовніших умов правильної побудови церковної проповіді у «Науці» названо зрозумілість змісту проповіді для слухача (у нашому випадку – читача), бо «если будеш

слово Божєе проповідати, а ніхто його не зрозумієт, себе самого будеш проповідати і виславляти, не слово Божєе») [2, 114]. Тому й стиль «Руна орошенного» Дмитрія Туптала досить простий і близький до тогочасної народної мови. Також, автор і намагається прикрасити текст твору метафорами, алегоріями, порівняннями, зробити його вишуканішим та логічнішим, проте він залишається надзвичайно читабельним і зрозумілим не лише найосвіченішим читачам.

Основною вимогою до проповіді Іоаникій Галатовський висуває відповідність твору «науці Христовій», «бо если ти на казанню не такої віри будеш учити, якую церков заховует, і если інших учинков будеш научати, не тих, котрії церков кажет заховати, місто нагороди вічної одержиш од Бога каранне вічноє, бо злою наукою своєю не збудуєш людей, котрії тебе слухають, але зопсуєш і душі їх погубиш» [3, 114].

Кожна висловлена думка повинна обов'язково підкріплюватися доказом або прикладом для того, щоб люди вірили в правдивість усього сказаного в проповіді та розуміли її співвідносність з реальним життям.

Димитрій Туптало наслідує цей принцип. Усі його висновки підкріплюються доказами й логічно випливають одне з одного.

Українська гомілетика засвоїла новий схоластичний тип проповіді. Це позначилося на творчості Дмитрія Туптала: особливостях композиції, засобах подачі матеріалу, стилі. Проте головною метою цих творів, як і раніше, залишалося настановлення людей на праведний шлях, зміцнення їх у православної вірі.

Подальше вивчення особливостей творчості Дмитрія Туптала й, зокрема, твору «Руно орошенное», дозволить зробити спостереження над специфікою й особливостями української барокової проповіді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Броджі-Беркофф Дж. Барокова гомілетика у східнослов'янському культурному просторі / Дж. Броджі-Беркофф // *Contributi italiani al XIV Congresso Internazionale degli Slavisti* (Ohrid, 10 – 16 settembre 2008). – Firenze : Firenze University Press, 2008. – С. 179-200.
2. Дмитрій Туптало. Руно орошенное / Дмитрій Туптало. – Чернігів : Друкарня Свято-Троїцького монастиря, 1683. – 6+107 арк.
3. Іоаникій Галатовський. Наука, альбо способ зложення казання / Іоаникій Галатовський // *Українська література XVII ст. : Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика* / [Упоряд., приміт. і вступ. стаття В.І. Крєкотня; ред. тому О.В. Мишанич]. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 108-133.
4. Крєкотень В. Вибрані праці / В. І. Крєкотень. – К. : Обереги, 1999. – 343 с.
5. Куньч З. Йоанникій Галатовський в історії української риторики / З. Куньч // *Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку*. – Вип. 1. – 2009. – С. 25-29.
6. Літературознавчий словник-довідник / [за ред. Р.Т. Гром'яка, Ю.В. Коваліва, В.І. Теремка]. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 752 с.
7. Сумцов Н. К истории южнорусской литературы XVII ст. / Н. Сумцов – Вип. II : Иоанникий Галатовский. – Харьков, 1885. – 85 с.
8. Ф.Т. Южно-русское проповедничество в 16 и 17 в. (по латино-польским образцам) / Ф.Т. // *Руководство для сельских пастырей*. – 1869. – № 18. – С.123-129.

9. Федотова М. Ораторская проза Дмитрия Ростовского (украинский период: 1670—1700 гг.) : Автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата филол. наук : спец. 10.01.01 «Русская литература» / М.А. Федотова. – Спб., 1995. – 23 с.
10. Шляпкин И. Святой Дмитрий Ростовский и его время (1651-1709 гг.) / И.А. Шляпкин. – Спб. : Типография и хромофотография А. Траншель, 1891. – 578 с.
11. Hernas Cz. Barok / Cz. Hernas. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2002. – 729 s.
12. Kuczyńska M. Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitey. Ewolucja gatunku – specyficzna funkcjonalna / M. Kuczyńska // Rozprawy i studia. – Т. (DLXXI). – Szczecin : Uniwersitet Szczecinski. – 325 s.

Стаття надійшла до редакції 12.03.2011